

BİR KELAMCI OLARAK İMÂMÜ'L-HARAMEYN EL-CÜVEYNÎ

Doç. Dr. Murat MEMİŞ
DEÜ İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
muratmemis70@hotmail.com

Özet

İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, gerek Fıkıh Usûlü gerekse Kelam ilim tarihinin önde gelen isimlerinden birisidir. Fikirleri ile düşünce tarihinde bırakmış olduğu etki günümüze kadar ulaşmıştır. Bu çalışmada, öncelikle Cüveynî'nin pek çok zorluklar içinde gerçekleşen ilim mücadelesini göstermeye çalıştık. Bu hayat serüveninin ürünleri olan eserlerini tanıtmak istedik. Bunlar içerisinde Kelam İlimine dair olanlara daha geniş yer ayırdık. Bu çalışmanın klasik dönem İslam Kelamı'nın Cüveynî üzerinden tanınmasına katkı sağlayacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Cüveynî, Eş'arîlik, Kelam

IMAM AL-HARAMAYN AL-JUWAYNI, AS AN MUSLIM THEOLOGIAN

Abstract

Imâm al-Haramayn al-Juwayni is, is one of the leading names in the history of Usul al-Fiqh (Methodology of Islamic Law) and Ilm al-Kalam (Islamic Theology). The impact of his ideas on thought history has reached today. In this paper, firstly, we tried to show his scientific struggle that took place under difficult circumstances. We also wanted to introduce his works, the products of this life adventure. Among these works, we provided more information about the theological ones. We hope that this study will contribute to the recognition of the classical period of Islamic theology over Juwayni.

Key words: Juwayni, Asharite, Islamic Theology.

1. Giriş

Ehl-i Sünnet kelamının gelişim aşamaları göz önüne alındığında özellikle Eş'arîlik açısından hicrî IV. ve V. asırların ciddi bir sistemleşme dönemi olarak ön plana çıktığı görülecektir. Hepsi de hicrî 400'lü yıllarda vefat eden Ebû Bekir el-Bâkılânî (403/1012), İbn Fûrek (406/1015), Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1038), Ebul-Muzaffer el-İsferâyînî (471/1078) gibi çok önemli isimler bu dönemin önde gelen Eş'arî kelamcıları arasında yer almaktadır. Mu'tezile mezhebinin tarih sahnesinden artık yavaş yavaş kaybolmaya başladığı bir dönemde, Ehl-i Sünnet kelamının parlamasında bu isimlerin hatırı sayılır bir payı bulunmaktadır. Adı geçen kelamcılar, açık bir şekilde kendilerini İmam Eş'arî'nin takipçisi olarak tanımlamakta ve başta Mu'tezile olmak üzere ehl-i bid'at olarak kabul ettikleri fırkalara karşı Ehl-i Sünnet akidesinin savunusunu yapmaktadırlar. İmam Eş'arî'den Cüveynî'ye kadar geçen dönemin Kelâm ilmi açısından kısa bir değerlendirilmesi yapılacak olduğunda söz konusu devrenin oldukça dinamik ve sürekli gelişme gösteren bir yapı olduğu görülecektir. Temel meselelerdeki aslî yaklaşımlar sabit kalmakla birlikte bu dönemde özellikle ele alınan

konuların felsefî bir derinlikle işlendiği görülecektir. Özellikle İslâm Kelâmının varlık tasavvurunun bu dönemde büyük ölçüde şekillendiğini söyleyebiliriz. Metafiziğin esasını teşkil eden Tanrı tasavvuru, Kelâmın fizik anlayışının inşa edildiği Tanrı-âlem ilişkisi, kader ve hür irade gibi konuların ele alındığı Tanrı-insan ilişkisi gibi girift ve zor meselelerde Eş'ariliğin ana çizgisinin belirlendiği görülmektedir.

Bu yazı çerçevesinde ele alacağımız Ebu'l-Meâli el-Cüveynî de, bu geleneğin güçlü bir takipçisi olarak dikkat çekmektedir. Eş'ariliğe sağladığı katkıları başka bir yazımıza havale ederek (Memiş, 2009), Kelamî görüşleri hakkında ayrıntıya girmeden, burada onun biyografisi ile genel olarak kelamcılığı hakkında bilgi sunmaya çalışacağız. Burada değineceğimiz hususlar, özelde Eş'arî, genelde ise Ehl-i Sünnet Kelâmının sürekli gelişen yapısı hakkında bir fikir sunacaktır. Zira Cüveynî, bir taraftan kendisine devreden mirası üzerine yeni şeyler ekleyerek korumuş, diğer taraftan da İslâm Düşüncesinde yepyeni bir safha olan Gazzâlî döneminin hazırlanmasını sağlamıştır.

2. Yaşadığı Dönem ve Hayatı

Hicrî V/milâdî XI. yüzyılın başlarında İslâm dünyasında, ortaya çıkan bazı hanedan devletlerin bölgesel iktidarlara sahip olduğu, Bağdat'taki Abbasî halifelerinin siyasi ve fiilî etkilerinin son derece azaldığı bir manzara görülmektedir. Kuzey Afrika ve Mısır, alternatif bir hilafet iddiasıyla ortaya çıkan Şîf Fatımîlerin; Endülüs ise Emevîlerin idaresi altında idi. Gazneliler Horasan, Rey, Kazvin, Nişabur bölgesindeki Şîf Büveyhî hâkimiyetine son vermiş olsa da hilâfet merkezi olan Bağdat'ta hâlâ Büveyhîlerin kontrolü devam ediyordu.

Bu dönemde Cüveynî'nin memleketi olan Nişabur bölgesi Gazneli hâkimiyetinde olmakla birlikte bu durum uzun sürmemiştir. Sultan Mesud döneminde Gazneliler ile Horasan'dan batıya doğru gittikçe büyüyen bir güçle ilerleyen Selçuklular arasında cereyan eden bazı muharebeler sonucunda Nişâbur Tuğrul Bey'in hâkimiyetine geçmiş ve kısa bir müddet sonra kurulacak olan Büyük Selçuklu devletinin ilk merkezi haline gelmiştir. Bu sırada Bağdat, Abbasî hilafetinin merkezi olmasına rağmen siyasi iktidar Büveyhîlerin elinde idi. Bunun bir anlamı da, Sünnî dinî otoritenin Şîf siyasi otoriteye boyun eğmek zorunda olmasıdır. Hiç kuşkusuz hilafet merkezindeki bu ikircikli durum, tarih sahnesine Sünnîliğin savunucusu olarak çıkan Selçuklu Devleti'nin, hâkimiyet alanını genişletme hedefi açısından, elini güçlendiren bir ortam oluşturmaktadır. Nitekim Abbasî Halifesi Kâim Biemrillah'ın isteği üzerine Bağdat üzerine yürüyen Tuğrul Bey, 447/1055'te bu bölgeyi ele geçirip Büveyhî

egemenliğine son vermiştir. 455/1063'te Tuğrul Bey'in ölümü üzerine tahta Alpaslan geçmiş ve Selçuklu Devleti'nin sınırlarını daha da genişletmiştir.

Gazneliler ile Selçuklular arasındaki hâkimiyet mücadelelerine sahne olan yüzyılın ilk bölümünde Nişâbur bölgesinin toplumsal durumunun pek parlak olduğu söylenemez. İbn Kesir, hicrî 420/1030'lu yıllarda asayişin iyice bozulduğundan, sayıları gittikçe artan serseriler yüzünden can ve mal güvenliğinin ciddi bir tehdit altında olduğundan bahseder. Bu yıllarda Irak ve Horasan bölgesinden hacca gidilemediğini, fiyatların da yükseldiğini kaydeder (İbn Kesîr, 1987, XII: 35-47). Bununla birlikte İbnü'l-Esîr, hicrî 429/1038'da Tuğrul Bey'in Nişâbur'u ele geçirmesinin ardından bu olumsuz havanın ortadan kalktığını belirtir (İbnü'l-Esîr, 1979, IX, 457 ve diğ.). Ancak özellikle hicrî 440'lı yıllarda Sünnîler ile Rafizîler arasında kan dökülmesine varan bir takım hâdiselerin meydana geldiğini de kaydeden İbn Kesîr, aynı yıllarda Eş'ârîler ile Hanbelîler arasında da fitne ortaya çıktığını söyler. Öyle ki, büyük güç elde eden Hanbelîler karşısında Eş'ârîlerin cuma ve cemaate dahi katılmadıkları rivayet olunur (İbn Kesîr, 1987, XII: 66).

Bölgenin itikâdî ve fikhî mezhepler açısından tam bir çeşitliliğe sahip olduğu görülmektedir. İtikâdî fırkalar açısından bakıldığında Sünnîlik, Mu'tezile ve Şia'nın yanında Kerrâmiye, Neccâriye, Zâhiriye, Müşebbihe, Mürcie ve Hâricilik de kendilerine toplumda yer bulmaktaydı. Sünnîler büyük ölçüde Hanefîliğe ve Şâfîliğe mensup olsalar da bu iki mezhep müntesiplerinin arası pek iyi değildi. Bu dönemde Hanefîler ile Şâfîler arasında ciddi bir rekabetin olduğu gözlenmektedir. Özellikle kadılık ve müderrislik gibi devlet tarafından belirlenen bazı görevlerde zaman zaman mezhep tercihlerinin bazı sorunları ortaya çıkardığına şahit olmaktayız (Kara, 2007: 247). İsmail Hakkı İzmirli de bu dönemde mezhep taassubunun yaygın olduğunu belirtir (İzmirli, 1928: 30-31). Ayrıca Sünnîler itikâdî açıdan Eş'ârîler ve Hanbelîler (Selef) olarak bölünmüş durumdaydı. Diğer taraftan sayıları gittikçe azalan ve siyasî nüfuzlarını yitiren Mu'tezilîler de fikhî bakımından genelde Hanefî ve Şâfî idi (Bausani, 2007: 442-443).

Mahalli hanedanlar ve devletçikler arasında süre giden rekabet, her ne kadar siyasî bakımdan olumsuz bir manzara ortaya çıkarıyorsa da, yöneticiler için bir itibar vesilesi olması sebebiyle ilim adamlarına verilen değer artması sonucunu da doğurmuştur. Bir önceki nesil kadar olmasa da bu asırda da pek çok meşhur ilim adamının yetiştiği görülmektedir. Dinî ilimler alanında meşhur Hanefî fakîh Ebu'l-Hasen el-Kudûrî (418/1027); *es-Sünenü'l-Kübrâ* yazarı Ebû Bekir el-Beyhakî (458/1066); Hanbelî fakîh Kâdı Ebû Ya'lâ (458/1066); meşhur müfessir es-Seâlibî (427/1035); Endülüslü İbn Hazm (456/1064); Mu'tezilî Kâdı Abdülcebbar'ın

talebelerinden Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (436/1044) ve Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî'yi dönemin önemli simaları arasında sayabiliriz.

Bu dönemin ilim dünyası bakımından dikkat çeken özelliklerinden biri de belli bir medrese geleneğinin yerleşmeye başlamasıdır. Cüveynî'nin doğduğu bölge olan Nişâbur'da, Beyhakiyye Medresesi, Sa'diyye Medresesi, Ebû Sa'd el-Esterâbâdî'nin kurduğu medrese, Ebû İshâk el-İsferâyînî için bina edilen medrese ilk planda dikkati çekenler arasındadır (Ahmed b. Abdüllatif b. Abdullah, 1993: 28). Bu medreseler daha çok, ilmî ehliyete sahip şahısların etrafında oluşan özel ders halkaları şeklinde ortaya çıkan bir yapı arz etmekteydiler. Ders veren şahsın kişisel karizması ve mezhebi, medresenin popülaritesini yakından belirlemektedir.

Bunun yanında Sultan Alparslan ile birlikte bu özel medreselerin dışında devlet eliyle yeni bir sisteme tâbi medreseler de inşa edilmeye başlanmıştır. Büyük vezir Nizâmülmülk'ün katkılarıyla tesis edilen Nizâmiye medreselerinin ilki Nişâbur'da kurulmuştur⁸⁸ ve bu medresenin ilk müderrisi Cüveynî'dir. Nişâbur dışında Bağdat, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Taberistan ve Musul gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde de bu medreselerden kurulmuştur (Subkî, 1992, IV: 313). Böylece birbirinden bağımsız olan ve dağınık bir görünüm arz eden medreseler yerine, belli bir sisteme göre işleyen bir medrese geleneğinin de bu dönemde kurulmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu yeni medreselerin, İslâm'ın merkez coğrafyasında özellikle Büveyhîler ve Fatımîlerin faaliyetleri sebebiyle artan Şîî tehlikesine karşı Sünnî İslâm'ı güçlendirmek yolunda üstlendikleri ve yerine getirdikleri hizmetin önemi oldukça büyük olmuştur (Ertuğrul, 2002).⁸⁹ Hatta bu medreseleri, daha sonra XII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da görülecek olan üniversitelerin ilk örnekleri olarak mütalaa edenler de vardır (Makdisi, 2004: 413-436).⁹⁰

İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî yukarıda kısaca değindiğimiz siyasi ve kültürel ortamda Muharrem 419/1028 tarihinde Horasan eyaletinde doğdu. Doğum yeri tam olarak bilinmemekle birlikte Nişâbur'da doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir.⁹¹ Tam adı,

⁸⁸ Kazvinî'den aktarılan bir rivayete göre, Alparslan Nişâbur'u ziyaret ettiği bir gün, perişan haldeki fakihleri ve ilim talebelerini görmüş; bunların durumlarının düzeltilmesi amacıyla Nizâmülmülk'ün isteği doğrultusunda ülkenin her tarafına medreseler inşa edilmesini emretmiştir (Köymen, 1992: III, 353-355).

⁸⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kara, 2007: 176 ve diğ.

⁹⁰ Ayrıca bkz. Bausani, 2007: 449.

⁹¹ 407 senesinde Cüveynî'den ayrılan babasının bu tarihten itibaren Nişâbur'da ders verdiği dikkate alınırsa burada doğmuş olduğu düşünülebilir. Bkz. Cüveynî, 1987: 13-14 (Fevkiye Hüseyin Mahmud tarafından yazılan takdim yazısından). Cüveynî nisbesinin, babasından intikal etmesi de bu ihtimal çerçevesinde düşünülebilir.

Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed b. Abdullah b. Hayyaveyh el-Cüveynî'dir.⁹² İlimdeki yüceliğini göstermek için Ebu'l-Me'âlî künyesi ve dört yıl Mekke ve Medine'de ikâmet edip ders ve fetva vermesi sebebiyle İmâmü'l-Harameyn lakabıyla da anılır.

Babası Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî (438/1046), Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Nahiv ve Tefsir dersleri veren bölgenin önemli âlimlerinden biriydi. Diğer kitaplarının yanı sıra geniş hacimli bir tefsir kitabı olduğu da kaydedilir.⁹³ Kendi döneminde Şâfiî fikhının önde gelen isimlerindendi. Dönemin ilim adamları arasındaki konumunun bir ifadesi olarak "Rüknü'l-İslâm" lakabıyla anılmaktadır (Gözübenli, 1993).

Babasının onun yetişmesinde aşırı titizlik gösterdiğine dair bazı rivayetler mevcuttur. Örneğin boğazından haram lokma geçmemesi için annesinden başka kimsenin onu emzirmesine müsaade etmemiştir. Bir keresinde bu kurala uyulmadığını gördüğünde, komşusuna ait bir cariye tarafından emzirilen oğlunu kusturduğu kaydedilmektedir. Cüveynî bebekken başından geçen bu hadiseyi daha sonra başka bir vesileyle şöyle anlatır: Bir tartışma esnasında konuşmasında meydana gelen bir bozukluk (kekelemesi) arkadaşları tarafından garipsenip kendisine sorulduğunda, Cüveynî bu durumun içtiği o sütün geriye kalanlarından kaynaklandığını ifade eder (Subkî, 1994: V, 168-169). Bu rivayet, bize Cüveynî'nin hayatında hangi duygusal motiflerin bulunduğunu ve ahlakî karakterinin ne gibi incelikler taşıdığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

İmâmü'l-Harameyn ilköğrenimini babasından almıştır (Subkî, 1994: V, 169). Aldığı bu ilk dersler daha çok fıkıh ve hadîs üzerineydi. Bunun yanı sıra babasının bütün kitaplarını okuduğu da bilinmektedir. Henüz on bir yaşını doldurmadan, yani çok küçük denilebilecek bir yaşta Hâfiz Ebû Nuaym el-İsbehânî (430/1038)'den hadîs okumuştur. Hadîs dersleri aldığı diğer âlimler arasında Muhammed b. Abdülaziz en-Nîlî (436/1044), Kâdı el-Merverrûzî (462/1070)'yi de zikredebiliriz. Bununla birlikte Cüveynî'nin hadîs yönünün zayıflığı konusunda bazı rivayetler de mevcuttur (Safedî, 1993: XIX, 173). İzmirli İsmail Hakkı, onun hadîste Dârekutnî'nin *Sünen*'i ile iktifa ettiğini, bu kitabın fıkıhta garib kabul edilen hadîsleri zikretmek için yazılması münasebetiyle yeterli olmadığını belirtmektedir (İzmirli, 1928). Ancak Subkî, onun hakkındaki bu ithamların yersiz olduğunu, onun fıkıh alanındaki maharetinin, hadîs ilimleri konusundaki bilgisini gösterdiğini kaydeder (Subkî, 1994: V, 187-188).

⁹² Bkz. Subkî, 1994: XXIX, 229-230; İbn Hallikân, 1948: II, 341; Sem'ânî, 1988: II, 129.

⁹³ Sem'ânî, 1988: II, 129; Zehebî, 1993: XVII, 617-618. Söz konusu tarihî kaynaklar Cüveynî'nin annesinin hayırla anılan iyi bir câriye olduğunu kaydederler.

Kur'an derslerini el-Habbâzî (447/1055)'den aldı. Döneminin önde gelen Eş'arî kelâmcıları arasında görülen Ebu'l-Kâsım el-İskâfî el-İsferâînî (452/1060)'den Fıkıh Usûlü ve Kelâm dersleri okudu. Yine asrın önemli sûfilerinden kabul edilen çağdaşı el-Kuşeyrî ile dost oldukları ve sıkça sohbet ettikleri bilinmektedir. Şeyhu'l-Hicâz unvanıyla meşhur olan amcası Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf el-Cüveynî'nin de tanınmış bir sûfi olduğunu (Hamevî, trs: II, 193) burada hatırlamak da fayda görüyoruz. Ebu'l-Meâlî, ilerleyen yaşına ve konumuna rağmen başkalarından ders almayı terk etmemiş, diğer bir ifadeyle öğrenimini bir ömür boyu sürdürmüştür. İbn Asâkir, Cüveynî'nin yaklaşık 50'li yaşlarında ve Nişabur Nizâmiye medresesinin müderrisi olmasına rağmen Nahivci Ebu'l-Hasen Ali el-Mecâşî'î'den *İksîru'z-Zehab* adlı eseri ders olarak okuduğunu kaydeder. Yine onun, babasının ölümünden hemen sonra başladığı müderrislik görevini yerine getirdiği sıralarda Ebu'l-Kâsım İsferâyînî'den dersler aldığı da bilinmektedir (İbn Asâkir, 1984: 280-281).

Babasının 438 tarihinde ölümü üzerine Cüveynî, henüz yirmi yaşına varmadan babasından boşalan müderrislik makamına oturdu. Artık o, ölümüne kadar geçecek olan sürede ara vermeden bu işi sürdürecektir. Ayrıca bu görev, onun Nişabur'daki ilk müderrisliğidir.

Nisbeten sakin geçen yaklaşık yedi yıllık bir dönemin ardından Tuğrul Bey tarafından vezirliğe getirilen Âmîdü'l-Mülk el-Kündürî'nin aşırı mutaassıp bazı uygulamaları sebebiyle Cüveynî'nin hayatında yeni ve zor bir devre başlamaktadır. İtikâdî açıdan Mu'tezilî, fikhî mezhep olarak Hanefî olan vezir, Şiîliği toplumsal planda zayıflatmak amacıyla "ehl-i bid'ate lanet" uygulamasını (Özler, 2001) başlatmak üzere Tuğrul Bey'den izin almıştır. Buna göre, Şiîler, ulemâ ve vaizler eliyle kötülenecek, sahip oldukları kazâ ve iftâ gibi yetkiler de ellerinden alınacaktır. Normalde muhatabı Rafizîler olan bu uygulamaya Kündürî'nin marifetiyle Eş'arî ve Şâfîiler de dâhil edilmiştir. Böylece tarih Mu'tezilî vezirler eliyle gerçekleştirilen ikinci bir "mihne" olayına daha şahitlik etmektedir. Sözü geçen mezhepsel baskılar, Nişâbur'da ehl-i hadîsin önde gelen isimlerinden Ebû Osman es-Sâbûnî'nin Cuma hutbesi görevinden azledilip ardından minberlerden Rafizîlerle birlikte Eş'arîlere de lânet edilmesi ve sövülmesiyle ciddî bir boyut kazanmıştır (İbn Asâkir, 1984: 108). Yaklaşık olarak 445/1053 yılında başlayan bu yeni dönemde, Eş'arî ve Şâfîî olduğu bilinen bazı âlimler tâkibâta alınmış, hutbe, ders ve fetva verme görevlerinden uzaklaştırılmış, görüşlerinden dönmeleri için çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Örnek vermek gerekirse, daha önce Cüveynî'nin hocaları arasında zikrettiğimiz Habbâzî, fikirlerinden vazgeçmemesi üzerine sorgulamayı müteakip vefatına kadar yaklaşık iki yıl ev hapsine tâbi tutulmuştur (İbn Asâkir, 1984: 263-264). Eş'arî reislerinden el-Furatî ile yine bir Eş'arî olan büyük mutasavvıf el-

Kuşeyrî bu dönemde hapse atılmışlardır. Dönemin önde gelen Şâfîîlerinden Ebû Sehl el-Muvaffak, aranıyor olmasına rağmen Nişâbur'u terk etmeyi başarmış, gittiği Bâherz'de yandaşları ile birlikte bölge emirini esir alıp onun karşılığında Kuşeyrî ve Furatî'nin serbest kalmasını sağlamıştır (Subkî, 1994: III, 392; IV, 209 ve diğ.). İbn Asâkir'in bildirdiğine göre oluşturulan bu baskı ortamı nedeniyle yaklaşık 400 âlim bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır (İbn Asâkir, 1984: 108).⁹⁴ Bunlar arasında Ebû Bekir el-Beyhâkî ve Kuşeyrî gibi isimlerin yanında Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî de vardır.⁹⁵

Mihne hareketinin başladığı ilk zamanlarda bir süre gizlenen Cüveynî daha sonra Nişâbur'u terk ederek önce Muasker, ardından da Bağdat'a gitmiştir. İbn Asâkir bu dönemde Cüveynî'nin Bağdat ile Muasker arasında gidip geldiğini, burada büyük âlimlerle görüştüğünü, zaman zaman münazaralara tuttuğunu ve ününün yayıldığını aktarır (İbn Asâkir, 1984: 282). Fakat bu süre zarfında onun Abbasî halifesi ile ilişkisi ve resmî bir görev alıp almadığı hakkında detaylı bir bilgi mevcut değildir. İbn Ukayl, onun Bağdat'ta, daha sonra Bağdat Nizâmiyesinin müderrisliğini yapacak olan Ebû İshâk eş-Şirazî ve Ebû Nasr es-Sabbâğ ile kelâmî meseleler hakkında görüşüklerini, kendisinin de onun kelâmını duyduğunu belirtir (İbn Receb, 2005: I, 59.). Tarihî kaynakların verdiği mâlumâtın onun burada yaklaşık olarak altı yıl kalmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Cüveynî, Bağdat'tan sonra Hicaz bölgesine geçer. Burada kaldığı süre içerisinde ders verme faaliyetlerinin yanı sıra fetva verme işiyle de meşgul olduğu belirtilmektedir. İmamü'l-Haremeyn unvanını alması da bu dönemin bir eseridir.

Mekke'de geçen dört yılın ardından Cüveynî Sultan Alparslan'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında Nişâbur'a geri döndü. Zira Alparslan, Kündürî'yi vezirlikten azletmiş onun yerine bir Eş'arî ve Şâfîî olan Nizâmülmük'ü getirmiştir. Bu aynı zamanda ikinci mihnenin sona erdiği anlamına da gelmektedir. Bu yeni dönemde Cüveynî, Nizâmiye medreselerinin ilki olan ve kendisi için bina edilen Nişâbur medresesinin başına getirildi. Böylece Cüveynî'nin Nişâbur'daki ikinci müderrislik dönemi başlamıştır. Burada ders vermenin yanı sıra hutbe ve vaaz işleri de onun uhdesindeydi. Ayrıca vakıflar da onun sorumluluğuna verilmişti. Ölümüne kadar geçen sürede artık hiçbir sıkıntıya maruz kalmadan bu işler ile meşgul oldu (İbn Hallikan, 1948: III, 168). Onun Nişâbur'daki bahsi geçen müderrisliğinin yaklaşık olarak otuz

⁹⁴ Bazı kaynaklarda Cüveynî'nin Bağdat'ta Vezir Kündürî ile dostluk kurduğu şeklindeki rivayetler (örneğin bkz. Zehebî, 1993: XVIII, 270), Nişâbur'da olanlar dikkate alındığında ihtiyatla karşılanmalıdır. Eğer bu rivayetler doğru ise, o zaman Kündürî'nin Nişâbur ve çevresinde uyguladığı "ehl-i bid'ate lânet uygulaması"nın Bağdat'ta geçerli olmadığı sonucunu çıkarabiliriz.

⁹⁵ Bu mihne uygulamaları hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Kara, 2007: 273 ve diğ.

yıl sürdüğü söyleniyorsa da, kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde bu sürenin 23 seneden fazla olması mümkün görülmemektedir.

Tarihî kaynaklar, onun 25 Rebûlâhir 478/Ağustos 1085 tarihindeki ölümü üzerine halkın büyük bir matem yaşadığını, çarşının kapanıp minberinin kırıldığını, kalem ve hokkaların atıldığını, insanların gözyaşına boğulduğunu, şairlerin ağıtlar söylediklerini kaydeder. Öldüğü dönemde dört yüz kadar öğrencisinin bulunduğu söylenmektedir (Zehebî, 1993: XVIII, 476).⁹⁶ Hakkında methedici çok söz söylenmiştir. “Doğunun ve batının, Arabın ve Acemin imamı” olduğu, “gözlerin onun benzerini görmediği” gibi ifadeler bunlardan bazılarıdır. Kur’an’ın yaratılmışlığı konusunda muhaliflerini mağlup ettiği bir tartışma sonrasında Kuşeyrî’nin onun hakkında dile getirdiği şu sözler ise oldukça manidardır: “İmâmu’l-Haremeyn bugün peygamberliğini iddia edecek olsa, bu sözleri onun mucize göstermesine ihtiyaç bırakmaz” (İbn Neccâr, 1997: I, 43).

Usûl-i Fıkıh alanındaki maharetinin yanı sıra Cüveynî’yi üne kavuşturan asıl yönü hiç şüphesiz kelamcılığıdır. Bununla birlikte Cüveynî’nin ölmeden önce Kelâm mesleğini terk ettiği yönünde bir takım rivayetler mevcuttur. Mesela Ebu’l-Feth et-Taberî şöyle der: “Hastalığı sırasında Ebu’l-Meâlî’nin yanına gittim. Bize şöyle dedi: Şâhid olun, şüphesiz ben Sünnet’e aykırı bütün söylediklerimden döndüm. Nişâbur’un yaşlı kadınları ne üzere ölüyorlarsa ben de onlar üzere ölüyorum.” (Zehebî, 1993: XVIII, 474) *Tarihu Dimeşk* adlı eserde geçen diğer bir rivayette ise, Cüveynî’nin Mekke’de kaldığı dönemde, mezhepler arasında kararsız kaldığı ve ardından rüyasında gördüğü Hz. Peygamber (sas)’in kendisine Selef’in önde gelenlerinden İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî’nin itikâdını benimsemesini söylediği aktarılır (İbn Asâkir, 1998: IX, 12).⁹⁷ Cüveynî’nin bu tarihten sonra yaklaşık 25 yıl yaşadığı ve Nizâmiye’de Kelâm müderrisliği yaptığı hatırlanacak olursa söz konusu rivayet ihtiyat ile karşılanmalıdır. Ancak şunu da hatırdan çıkarmamalıyız ki, Cüveynî, selefi akâdenin ve özellikle Hanbelîler tarafından yürütülen kelam ilmi karşıtlığının güçlü olduğu bir ortamda yaşamıştır. Nitekim babasının, önemli bir Şâfiî fakîhi olmasının yanında selefi akâdenin bir savunucusu olduğu unutulmamalıdır. Yukarıda ismi geçen es-Sâbûnî’nin de Cüveynî’nin yaşadığı bölgede hatırı sayılır bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir.

⁹⁶ Onun 59 yaşında öldüğüne dair kayıtlar, kamerî takvime göredir. Şemsî takvim hesabıyla 57 yaşında vefat etmiştir.

⁹⁷ Adı geçen şahsın, ikinci mihne hareketi başladığında Nişâbur’da bulunduğu ve mihnenin ilk kurbanlarından olduğunu hatırlatmakta fayda görüyoruz.

el-Vâfi yazarı bize Ebu'l-Meâlî'nin şu meşhur beytini naklederek onun ilim öğrenimine verdiği değeri göstermektedir:

Kardeşim! Altı şey olmadan ilme ulaşamazsın, sana onların ayrıntısını bildireceğim

*Zekâ, hırs, ihtiyaç, gurbet, hoca nasihati ve uzun zaman*⁹⁸

3. Eserleri

İmâmu'l-Harameyn'e nispet edilen eserlerin önemli bir kısmını Fıkıh ve Kelâm sahasında yazılanlar oluşturmaktadır. Biz asıl olarak dört Kelâmî eseri üzerinde duracağımızdan diğer çalışmalarına burada kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Fıkıh ilmi ile ilgili kaleme aldığı belli başlı eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Ebu'l-Meâlî'nin fıkıh usûlü alanında yazdığı eserlerden en çok bilineni *el-Burhan fi Usûli'l-Fıkh* adlı kitabıdır. Bu kitap 1979 yılında Katar'da ve 1997'de Beyrut'ta iki cilt halinde basılmıştır. Bazı rivayetler kitabın şerhlerinin de yapıldığına işaret etmektedir (Zehebî, 1993: XVIII, 472).⁹⁹ İzmirli İsmail Hakkı, Cüveynî'nin Eş'arîler içinde Kelâm mesleğine göre fıkıh usûlü yazan ilk kişi olduğunu ve onun bu hususta Mu'tezile'den Kâdı Abdülcebbar ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'yi takip ettiğini belirtir. Bahsi geçen *el-Burhan* adlı eserin de bu usûle göre yazılmış en muteber kitaplar arasında olduğunu söyler (İzmirli, 1928).¹⁰⁰ Ancak Cüveynî'nin Kelâm ilminde olduğu gibi Fıkıh Usûlü alanında da Bakillânî'yi takip ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Bâkillânî'nin Mâlikî mezhebine mensup olması, fıkihtaki bu etkileşimin sınırlarını da hatırlatmaktadır. Bu kitap, esas itibarıyla fıkıh usûlüne dair olmakla birlikte içinde bol miktarda kelâm ilmine ait görüşler ve yaklaşımlar da mevcuttur. Hatta buradaki kelimâ

⁹⁸ Safedî, 1993: XIX, 175. George Makdisi, Cüveynî'nin bu beytini daha önce zikrettiğimiz kitabının başına koyarak, ona verdiği değeri göstermiştir. Diğer taraftan bu şiirin hemen hemen aynı İmam Şâfiî'nin *Divân* adlı eserinde yer almaktadır ki, bu da, şiirin aslında İmam Şâfiî'ye ait olduğunu göstermektedir. Bkz. Şâfiî, 2005: 122.

⁹⁹ Zehebî, *Burhan*'a bir şerh yazan el-Mâzerî'nin şöyle dediğini aktarır: “Allah cüz'iyâtı değil, külliyyâtı bilir” sözünü kanımla silmek istedim. Bkz. Zehebî, 1993: XVIII, 472. Elimizde basılı bulunan Cüveynî'nin *el-Burhan* adlı kitabında böyle bir cümleye rastlayamadık. Bununla birlikte şârihin “Allah'ın ilminin eşyaya olan taallukunun, [eşyanın] sonluluğunun kabul edilmemesi ile birlikte tafsilî olarak gerçekleşmesi muhaldir” (Cüveynî, 1997: I, 43) sözünü yanlış anlamış olması muhtemeldir. Cüveynî'nin burada anlatmaya çalıştığı, eşyanın nihayetsiz kabul edilmesinin imkânsızlığıdır. Nitekim bu kitapta, cüz'iyâtın Allah tarafından bilindiğini gösteren bahisler yer almaktadır (Cüveynî, 1997: I, 17). Kaldı ki bu söz ne Kelâm ne de Cüveynî ile bağdaştırılabilir. İslâm filozoflarına ait bu görüşün Cüveynî'ye nispet edilmesinin imkânsızlığı çok açıktır. Nitekim Subkî, Zehebî'nin bu konuda bilgisi olmadan konuştuğunu ve bunun bir iftira olduğunu kaydeder (Subkî, 1992: V, 188-189).

¹⁰⁰ Bu tarzda yazılmış diğer meşhur kitaplar Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin, el-Mu'temed'i; İmam Gazâlî'nin, el-Mustasfâ fi Usûli'l-Fıkh'ıdır. Fahreddin er-Râzi'nin el-Mahsul adlı eseri de Cüveynî, Gazâlî ve el-Basrî'nin eserlerinden istifade edilerek bu tarzda yazılmış diğer bir eserdir (Ebu Zehra, 1986: 24-25).

görüşlerin bir kısmı, daha önce kaleme aldığı el-İrşâd ve eş-Şâmil adlı eserlerindeki farklılıklar arz etmektedir. Bu da, Cüveynî'nin zaman içinde kelamî görüşlerindeki değişime işaret etmektedir.

2. *Kitâbu't-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh* (Subkî, 1992: V, 171; Kâtip Çelebi, 2006: I, 380): *Kitâbu't-Telhîs fî't-Takrîb* adıyla da anılır. Bâkîllânî'nin fıkıh usûlüne dair yazdığı *Takrîb* adlı eserinin özetidir. Üç cilt halinde 1996 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

3. *el-Varakât*: (Subkî, 1992: V, 172; Kâtip Çelebi, 2006: I, 2005; Zirikli, 1997: IV, 160): Küçük çaplı bir risale olan bu eserin bazı şerhleri günümüze kadar ulaşmıştır. Şerhlerle birlikte muhtelif baskıları bulunan kitap, 1977'de Kâhire'de tek olarak da basılmıştır. Küçüklüğüne rağmen Cüveynî'nin en çok bilinen ve en çok okunan eserlerinden biridir.

3. *et-Tebşıra*: Muhammed b. Abdülaziz b. Sedis'in tahkiki ile 1993 yılında basılmış tek ciltlik bir kitaptır.

4. *Nihâyetü'l-Matlab fî Dirâyeti'l-Mezheb* (Subkî, 1992: V, 171; Safedî, 1993: XIX, 173-174; Kâtip Çelebi, 2006: II, 1990): Şafîî fıkımın konu edinildiği bu eser, 20 cilt ve bir mukaddimât ile birlikte 2007 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

5. *Kitâbu'l-İctihâd*: 1987'de Beyrut'ta basılmıştır.

7. *Muğîsü'l-Halk fî İhtiyâri'l-Ehak* (Subkî, 1992: V, 172; Safedî, 1993: XIX, 173-174; Kâtip Çelebi, 2006: II, 1754): Şafîî mezhebi hakkındaki bu küçük kitap 2003 yılında Mısır'da Kevserî'nin İhkâku'l-Hak adlı eseriyle birlikte basılmıştır.

8. *et-Tuhfe fî Usûli'l-Fıkh* (Kâtip Çelebi, 2006: II, 377),

9. *et-Takrîb fî'l-Furû'* (Kâtip Çelebi, 2006: I, 466): Kaffâl eş-Şâşî eş-Şafîî'nin aynı adlı kitabının özetidir.

10. *Lubâbu'l-Fıkh* (Kâtip Çelebi, 2006: II, 1541),

11. *el-Esâlîb fî'l-Hulâfiyyât* (Kâtip Çelebi, 2006: I, 75): Hanefilerle Şafîîler arasındaki ihtilaflardan bahseden bir eserdir.

12. *Gunyetü'l-Müstersidîn*, (Safedî, 1993: XIX, 173-174).

Cüveynî'nin diğer ilim dallarında yazdığı kitaplardan bir kısmı ise şunlardır:

13. *Tefsîru İmâmi'l-Harameyn*, (Kâtip Çelebi, 2006: I, 443).

14. *Şifâu'l-Galil fi Beyâni Mâ Vaka'a fi't-Tevrat ve'l-İncil mine't-Tebdîl* (Kâtip Çelebi, 2006: II, 1124): 1979'da Kâhire'de basıldı. Yahudî ve Hıristiyanlara karşı, Tevrat ve İncil'in tahrif edilmiş olduğunu ortaya koyan bir eserdir.

15. *Gıyâsü'l-Ümem fi İltiyâsi'z-Zulem* (Safedî, 1993: XIX, 173-174; Kâtip Çelebi, 2006: II, 1159): Siyaset sahasında yazılmış olan bu eser, 1980'de Katar'da basılmış, ayrıca 2002'de Mısır'da CD olarak neşredilmiştir.

16. *el-Kâfiye fi'l-Cedel*: 1979 yılında Kâhire'de basılmış mantık ilmine dair bir eserdir.

17. *Medâriku'l-Ukûl*: Safedî, bu eserin tamamlanmamış olduğunu kaydeder (Safedî, 1993: XIX, 173-174).

18. *el-Belâğa* (Kâtip Çelebi, 2006: I, 253).

Beyanî ilimlerin hemen her dalında pek çok kitap kaleme alan İmamü'l-Harameyn'in Kelâm alanında yazdığı eserler üzerinde daha ayrıntılı bilgi vermek istiyoruz.

3.1. Şâmil fi usûli'd-dîn

Kaynaklarda *eş-Şâmil fi Usûli'd-Din* adıyla anılan bu eser, Cüveynî'nin Kelâm ilmi sahasında kaleme aldığı en kapsamlı kitap konumundadır. Yazmaları üç cilt halinde bulunan eserin, maalesef sadece ilk cildi basılabiliştir. İlk olarak Helmut Klopfer tarafından neşredilen eserin ilk cildi daha sonra Ali Sâmi en-Neşşâr ve arkadaşları tarafından 1969 yılında İskenderiye'de yeniden basılmıştır. Bu cilt daha sonra Abdullah Mahmud Muhammed Ömer'in eklediği dipnotlarla birlikte 1999 yılında Beyrut'ta tekrar basılmıştır.

Birinci cildin baş tarafından bazı sayfaların eksik olduğu görülmektedir. Kitabın giriş kısmı nazar ve bilgi konusuna tahsis edilmiştir. Nazarın mahiyeti, bilgi ile ilişkisi ve marifetullah açısından taşıdığı değer bu bölümün konuları arasında yer almaktadır. Ayrıca nazar konusunun bir parçası olarak düşünülen âlemin hudûsü, cevher-araz meselelerine de ayrıntılı bir şekilde yer verilmektedir.

Birinci cildin ikinci bölümü “Kitâbü't-Tevhid” adını taşımaktadır. “Vâhid/bir”in kavramsal tahliliyle başlayan bu kısım, Allah'ın birliği konusunu tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır. Allah'ın cisim olmaması üzerine detaylı tartışmalar zikredilmektedir. İlâveten “itimad” ve “mekan” konularına değinilmekte, Hıristiyanların Hz. İsa ile ilgili ilahlık iddialarına cevap verilmektedir. Bu bölümün son konusu ise, Allah'ın sıfatlarına ayrılmıştır. Bu bağlamda özellikle Allah'ın kıdem, kudret, ilim ve hayat sıfatları incelenmektedir.

Üçüncü bölüm ise “Kitâbu’l-‘İlel” olarak isimlendirilmiştir. Sıfatlar konusuyla bağlantılı olarak bu bölüm “ahval” meselesi ile başlamaktadır. Ardından “illet” ve “ma’lûl” kavramları ve bunlar arasındaki ilişkinin niteliği üzerinde durulmaktadır.

Şâmil’in, ikinci ve üçüncü ciltlerine ait yazmalar maalesef günümüze ulaşabilmiş değildir. Bununla birlikte bu esere *el-Kâmil fî Usûli’-d-Din fî İhtisârî’ş-Şâmil fî Usûli’-d-Din* (İbnü’l-Emîr, 2010) adıyla bir özet yazan İbnü’l-Emîr (736/1333) sayesinde, bu ciltlerde ele alınan konular hakkında bazı bilgilere sahibiz. Bu kitaba göre *eş-Şâmil*’in diğer ciltleri şu ana konuları ihtiva etmektedir: Kitâbu’s-Sıfât, Kitâbu’l-İrâde, Kitâbu’l-Kelâm, Kitâbu’l-Kuder, Kitâbu İbtâli’l-Kavli bi’t-Tevellüd, Kitâbu’r-Redd alâ’t-Tabâ’iyyîn, Kitâbu’t-Ta’dîl ve’t-Tecvîr, Kitâbu’n-Nübüvvât (İbnü’l-Emîr, 2010).¹⁰¹ Bu bölümlerin içerisinde detaylara temas edilmekte bab ve fasıllar halinde ilgili meseleler ele alınmaktadır. İbnü’l-Emîr, meseleleri aktarırken İmam Eş’arî, Bâkîllânî gibi mezhep imamlarının görüşlerini ve Cüveynî’nin bunlar hakkındaki değerlendirmelerini belirgin bir şekilde işlemeye gayret etmiştir. Bu açıdan aslında o, Cüveynî’nin Kelâm ilmine dair en kapsamlı eserinin tamamen yitip gitmesine engel olmuştur.

eş-Şâmil, ele aldığı konular hakkında çok detaylı tartışmalara giren, konunun muhalif taraflarına cevaplar üreten bir yönetime sahiptir. Bu bağlamda hemen her meselede Mu’tezile; âlemin hudûsü tartışmalarında Dehriyye, Mülhîde, filozoflar ve tabiatçılar, Seneviyye; tevhîd bahislerinde Mücessime, Kerrâmiye ve Hıristiyanlar en başta gelen muhataplar olarak görülmektedir. Bunlara ilaveten Nazzâm, Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim ile Kâdî Abdülcebbar’da bazı meselelerde haklarında fasıl açılan şahsiyetler olarak dikkati çekmektedir. Kitabın pek çok yerinde çeşitli ithamlar karşısında Eş’arîliğin savunulduğu da görülmektedir. Eserin hacmine bakıldığında kendi dönemine gelinceye kadar yazılmış ve günümüze ulaşanlar arasında en kapsamlı kitap olduğu görülmektedir. Bu da bize Cüveynî’nin Kelâm ilmine verdiği önem ve sağladığı katkı hakkında genel bir fikir vermektedir.

3.2. el-İrşâd ilâ Kavâti’i’l-Edille fî Usûli’l-İtikâd:

Yukarıda değindiğimiz *eş-Şâmil*’in özeti mahiyetinde görülebilecek olan *el-İrşâd*, Cüveynî’nin elimizde tamamının bulunması itibarıyla Kelâm ilmi konularının hemen hepsini ele aldığı yegâne eser konumundadır. Kitap farklı tahkiklerle üç kere basılmıştır. İlk olarak

¹⁰¹ Ayrıca bkz. Cüveynî, 1969: I, 87 (Muhakkikler tarafından yazılan giriş kısmı).

Fransız müsteşrik J.D. Luciani tarafından 1930 yılında¹⁰² üç yazma nüshaya dayanılarak tahkik edilip Fransızca tercümesiyle birlikte basılan eser daha sonra Muhammed Yusuf Musa tarafından yeniden tahkik edilerek 1950’de basılmıştır. Bu son baskının muhakkiki, Luciani nüshasını esas kabul ettiğini, bununla birlikte diğer bazı yazmalardaki farklılıkları da dikkate aldığını belirtmektedir.¹⁰³ Kitabın üçüncü bir tahkiki ise Es’ad Temîm tarafından yapılmış ve 1985 yılında Beyrut’ta basılmıştır. Bu baskıda da farklı bazı yazma nüshaların tahkike dâhil edildiği söylenmektedir. Bununla birlikte A. Bedevî, ikinci ve üçüncü tahkiklerin basım yanlışlarının yanı sıra okuma ve dipnotlardaki tarihî yanlışlarla dolu olduğunu belirtmektedir (Bedevî, 1979: I, 693). Ona göre ikinci ve üçüncü tahkikler, Luciani tarafından yapılan birinci tahkikin gerisinde kalmış, amaçlarına ulaşamamışlardır. Bedevî’nin bu tesbitine pek çok yerde şahit olduğumuzu belirtmeliyiz.

Her ne kadar Cüveynî tarafından bir sınıflandırma yapılmamış olsa da konuları bakımından *el-İrşâd*’ı yedi ayrı bölüm olarak ele almak mümkündür. Birinci bölüm nazar, sahih ve fâsid olması bakımından çeşitleri, vücûbiyeti; ilim, tanımı ve çeşitleri, şüphe, cehl ve zan gibi kavramlarla karşılaştırılması; âlemin hudûsü, cevher-araz, âlemden hareketle onu var edenin ispatı ve nitelikleri konularını ihtiva etmektedir. *eş-Şâmil*’in aksine mevzubahis konular *el-İrşâd*’da genel hatlarıyla incelenmiş, çok ayrıntılı tartışmalara girilmemiştir. Bununla birlikte muhalif görüşlere atıflarda bulunulduğu ve bunların eleştirildiği de görülmektedir.

İkinci bölüm tevhîd bahislerine ayrılmıştır. Allah’ın birliği ve manevi sıfatları, sıfatların ahval nazariyesi çerçevesinde izahı, irade ve kelim sıfatları üzerine çeşitli fırkalarla yürütülen tartışmalar, Allah’ın isimleri ve anlamları ile rü’yetullah konusu, bu bölümde ele alınmaktadır. Kitabın yaklaşık olarak üçte birini (%30) oluşturan bu bölüm, diğer bölümlere göre en geniş tutulan kısmı oluşturmaktadır.

Üçüncü bölüm, Mu’tezile’nin beş esasından biri olan adl prensibi bağlamında işlediği konulardan oluşmaktadır. Kulların fiillerinin yaratılması, istitâa, teklîf-i mâ lâ yutâk, ta’dîl ve tecvîr, hüsün-kubuh, salah-aslah meseleleri¹⁰⁴ bu bölümün başlıca tartışmalarını teşkil etmektedir. İkinci bölümden sonra en fazla yer (%24) bu bölüme tahsis edilmiştir.

¹⁰² Abdurrahman Bedevi, Luciani’nin tahkikinin onun ölümünden sonra 1938 yılında Paris’te basıldığını kaydetmektedir (Bedevî, 1979: I, 692).

¹⁰³ Cüveynî, 1950: ٣ (Muhakkikin takdim yazısı).

¹⁰⁴ Yukarıda Kelam ilminin önemli meseleleri arasında yer alan ve literatürde bu terminoloji ile meşhur olmuş konuları kısaca şu şekilde açıklamak mümkündür: *İstitâa*, kulların mükellef tutuldukları konularda, eylemlerini yerine getirmeleri sağlayan kudrete verilen isimdir. Söz konusu kudretin mahiyeti ile ilgili Kelamcılar arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. *Teklîf-i mâ lâ yutâk*, kulun kendi gücünü aşan bir şeyle sorumlu tutulup tutulamayacağına ele alındığı ve aslı Allah Teâlâ’nın hikmet sıfatı hakkında farklı görüşleri

Dördüncü bölüm, peygamberlik bahislerini içermektedir. Mucize ve şartları, keramet ve sihirden farkları, Hz. Muhammed'in peygamberliği, Kur'an'ın mucize oluşu, Hz. Peygambere verilen diğer mucizeler, eski şeriatların neshi ile genel olarak peygamberlere ait hükümler ve ismet bu bölümünde ele alınmaktadır.

Beşinci bölüm, ecel, rızık, fiyatlar, emr-i bi'l-mâruf nehy-i ani'l-münker gibi, Cüveynî'nin sem'ıyyâta dâhil ettiği müteferrik meselelerden oluşmaktadır.

Altıncı bölüm âhîret ahvalini konu edinmektedir. Haşr, ruh, cennet, cehennem, sırat, mizan, havz, amel defterleri, ceza ve mükafat, şefaât, vaad ve va'îd, esma ve ahkâm, tevbe meseleleri bu bölümde incelenmektedir.

el-İrşâd'ın son bölümünü ise, imâmet konuları oluşturmaktadır. Devlet reisinin seçimle gelmesi, imamda aranılacak şartlar, görevden azledilmesi, ilk dört halifenin hilafetleri ile ilgili meseleler bu bölümde ele alınmaktadır.

Bu kitap, İmâmu'l-Harameyn'in Kelâm ilmi sahasındaki görüşlerini derli toplu bir şekilde bir bütün olarak vermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, mütekaddimîn döneminde Eş'arîliğin ulaştığı son merhalenin genel bir görünüşünü vermesi bakımından da ciddi bir değere sahiptir.

el-İrşâd taşıdığı öneme binaen müteaddit defalar şerh edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. İbrahim b. Yusuf b. Muhammed'in şerhi; 2. Ebu'l-İz el-Muzaffer b. Ali eş-Şâfiî'nin şerhi "*el-Mukterih*"; 3. Yine Ebu'l-İz'in diğer bir şerhi "*el-İs'âd ale'l-İrşâd*"; 4. Ebû Bekir b. Meymûn'un şerhi; 5. Ebû İshâk İbrahim b. Yusuf'un şerhi "*Nüketü'l-İrşâd fi'l-İ'tikâd*". Bu şerhlerin yazma nüshaları mevcuttur. Ayrıca kitabın Ebû Amr Osman b. Abdullah es-Selâci tarafından yazılmış "*el-Akidetü's-Selâciyye*" adlı bir muhtasarı da bulunmaktadır (Bedevî, 1979: I, 691-692).

3.3. Luma'u'l-Edille fî Kavâ'idi 'Akâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a:

Küçük bir risale boyutunda olan bu eser, Fevkiye Hüseyin Mahmud tarafından tahkik edilerek 1965 yılında Kâhire'de basılmıştır. Ancak bu tahkik hatalarla doludur. Eser daha sonra Michel Allard tarafından tahkik edilerek *Şifâu'l-Ğalîl* ile birlikte Beyrut'ta (1968) basılmıştır. İmam Eş'arî'nin *el-Luma fi'r-Redd alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a* adlı eseriyle birlikte diğer bir

içeren tartışmadır. *Ta'dîl ve tecvîr*, Allah'ın yaratması ile ilgili ilahî adalet sıfatının tecellisini konu edinen bölümün adıdır. *Hüsün-kubuh*, yaratılan şeylerdeki iyilik ve kötülük yönlerinin aklî veya dinî oluşunu ve bununla birlikte aklın yetkinlik alanını ele alan tartışmadır. *Salah-aslah*, Allah'ın kulları için iyi (salah) ya da en iyi (aslah) olanı yapmasının zorunlu olmasıyla ilgili Mu'tezile mezhebinin temel doktrinlerinden birisidir.

baskı da Abdülaziz İzzeddin Seyrevan tarafından yapılmıştır (Beyrut 1987). Ayrıca et-Tilimsânî esere bir şerh yazmıştır. Bu şerhin muhtelif kütüphanelerde elyazmaları mevcuttur (Bedevî, 1979: I, 693-694).

Cüveynî kitabına âlem ve hudûs konusu ile giriş yapar. Ardından Allah ve sıfatları konusunu ele alır. Sıfatların mahiyeti hakkında görüşlerini açıklar. Kelâm ve irade sıfatları hakkındaki ihtilaflara değinir. Rü'yetullah konusunu ele alır. Bunu fiillerin yaratılması meselesi takip eder.

Daha sonra peygamberlikle ilgili meselelere geçen Cüveynî, son olarak da imâmet konusunu mevzubahis eder.

Kitap, ele aldığı konularda muhaliflerin beyanlarını hatırlattıktan sonra Ehl-i Sünnet'in görüşlerini serdeder. Bununla birlikte ayrıntılara temas etmez. Bu açıdan, İlm-i Kelâm konularının bir çeşit tanıtımı konumundadır. Örnek vermek gerekirse, *el-İrşâd*'da dört sayfada anlatılan Hz. Muhammed'in Kur'an dışındaki mucizeleri bahsi, *Luma*'da iki cümle olarak yer almıştır. Ehl-i Sünnet'in inanç konularını net bir şekilde ifade etmesi bakımından da akide türü eserlere benzemektedir.

3.4. el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâni'l-İslâmiyye:

el-Akîdetü'n-Nizâmiyye, Cüveynî'nin bu sahada en çok bilinen eserlerindedir. Cüveynî'nin son yazdığı kitap olduğu kabul edilmektedir (Yavuz, 1989). İlk olarak Zâhid el-Kevserî'nin tahkiki ile 1948 yılında Kahire'de yayımlanmış, daha sonra da müteaddit baskıları yapılmıştır.

Cüveynî, kitabı âlemin hudûsu konusunu takip eden üç ana bap olarak düzenlemiştir. Sırasıyla bunlar, İlah'ın hallerine dair bilgi, teklîf (kulların sorumluluğu) üzerindeki tartışmalar ve peygamberlik konularını ihtiva etmektedir. Her bap, alt başlıklar şeklinde fasıllara ayrılmıştır. Kitabı nakleden Ebû Bekir b. Abdullah İbnü'l-Arabî, son kısımda yer alan Şâfiî fikhına ait konuları kitaptan çıkarttığını belirtmektedir. Böylece kitap, Ehl-i Sünnete dâhil herkesin istifade edebileceği bir itikad eseri hüviyetini kazanmıştır. *el-Akîde* boyut itibarıyla, *Lumau'l-Edille*'nin yaklaşık olarak iki katından daha fazla bir hacme sahiptir.

Risalenin genel üslûbuna bakıldığında kelâm metodundan ziyade Selef'in teslimiyet metoduna göre yazıldığı anlaşılmaktadır (Yavuz, 1989). Bunun en bariz örneğini, haberî sıfatların te'vili meselesinde Cüveynî'nin tavır değişikliğinde görmekteyiz. *el-Akîde*'de vech, yed, ayn gibi Kur'an ve hadîslerde geçen haberî sıfatların te'vil edilmemesinin bir prensip olarak açıkça ifade ediliyor olması, selefî metodun takip edildiğini göstermektedir.

Cüveynî'nin daha önce yazdığı Kelâm eserlerinde göremediğimiz te'vil meselesindeki bu tavrı için ileri sürdüğü gerekçe, en basit ifadesiyle “haberi sıfatların te'vilini gerektiren zorunlu bir delilinin olmayışı”dır. Aksine ona göre sahabe ve tabiîn asrından itibaren oluşan icmâ, te'vilden kaçınılmasını öğütlemektedir. Daha önce aktardığımız, hayatının son döneminde Kelâm ilmi ile meşgul olmaktan duyduğu pişmanlığı dile getiren ifadeler, *el-Akîde*'de ortaya koyduğu tutum değişikliği ile örtüşmektedir. Bu da bize o dönem itibarıyla aklî ilimlerle meşgul olmanın dinî ve toplumsal zorluklarını hatırlatmakta, ayrıca Cüveynî'nin kendi iç muhasebesinin ortaya çıkardığı ilmî duruşundaki değişiklikleri göstermektedir. Kelâm ilmi karşısı Selefi tutum, genellikle Cüveynî'nin bu eserini kendi lehinde bir delil olarak kabul etmektedir. Açıkçası bu eser, aklî ilimlerin zirvesinde büyük bir maharet ve başarıyla bulunmuş Cüveynî'nin kendi düşünce dünyasındaki entelektüel bir krizi göstermesi bakımından oldukça ehemmiyetlidir. Farklı bir mahiyette de olsa benzer bir krizin, Cüveynî'nin en gözde talebesi Gazzâlî tarafından da yaşanmış olması ayrıca mânidardır.

4. SONUÇ

Cüveynî'nin Kelâm alanındaki eserlerine dikkatle bakıldığında, bir eğitim sürecine uygun yazım tekniğinin gözetildiği hissi uyanmaktadır. Her ne kadar eserlerin yazımında kronolojik olarak birbiriyle uyumlu bir süreçten bahsedemesek de, Kelâm ilmi öğrencisinin zihnini basitten karmaşığa doğru ilerleten bir yapı gözlemlenmektedir. *Luma'u'l-Edille*, bir giriş kitabı mahiyetinde konuları ve bunlarla ilgili hükümleri içermektedir. Ardından gelen *el-İrşâd* ve onun da bir üst seviyesindeki *eş-Şâmil* ise, konuları bütün detayları ile ele almaktadır. Bu kademeli anlayışın Cüveynî tarafından Nizâmiyye medreselerinde bir eğitim metodu olarak uygulandığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte *el-İrşâd*'ın başında kitabın yazılma amacını dile getirdiği şu husus böyle bir anlayışı gözettiğini ima eder mahiyettedir:

“Biz, doğru yol üzere olmak ve destekleyici vasıtalara bağlanmak için tevhdî konusunun delillerine baktığımızda, bu zamanın insanların kendi gayretleriyle anlayamayacakları parlak kesin deliller ile susturucu burhanlar içeren kapsamlı kitaplarla karşılaştığımızda ve ayrıca kesin delillere yer vermeyen akaid kitaplarına rastladığımızda, kat'î delilleri ve aklî hükümleri ihtiva eden, akaid kitabı seviyesinin üstünde, bununla birlikte ciltlerce kitaplar kadar hacimli olmayan bir kitap yazmayı uygun gördük.” (Cüveynî, 1950: 23).

İbn Haldun'un *el-İrşâd*'ın, *eş-Şâmil*'den sonra yazıldığına dair vermiş olduğu bilgiyi (İbn Haldun, 1983: II, 1086) buraya ekleyince, Cüveynî'nin bu kitapların yazımında belli bir eğitim yaklaşımını gözettiği izlenimi uyanmaktadır. Cüveynî'ye ait yukarıdaki ifadeler, *el-İrşâd* için, *Lumau'l-Edille* ile *eş-Şâmil* arasında bir seviyeye duyulan ihtiyacı göstermektedir. Bununla birlikte, bu yaklaşımın, kapsamlı bir medrese programına işaret eden bir örnek olduğunu gösterecek yeterli malumata sahip değiliz.

Cüveynî'nin eserleri, Kelâm ilmi açısından ikincil seviyede başka bir önemi daha barındırmaktadır. Bu eserler, dikkatle incelendiğinde, özellikle *eş-Şâmil*'de, Eş'arî kelamının büyük âlimlerine ait görüşlerin bol miktarda yer aldığı görülecektir. Bu kişiler arasında ön plana çıkanlar, İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324/936), Kâdı Ebû Bekir el-Bâkılânî (403/1012), İbn Fûrek (406/1015)ve Ebû İshâk el-İsferâînî (418/1027)'dir. Cüveynî, meseleleri detaylı olarak ele aldığı yerlerde onların görüşlerini aktarmakta, zaman zaman aralarında tercihler yapıp eleştirilerini dile getirmektedir. Bu bakımdan Cüveynî'yi önemli bir Eş'arî kelamı tarihçisi olarak değerlendirmek hata olmayacaktır. Bu durum aynı zamanda onun Eş'arî kelamına yaptığı katkının daha açık görülmesini sağlamaktadır. Zira Cüveynî, Eş'arî geleneğin sadece bir aktarıcısı değildir. Aksine o, bu geleneğe yeni alanlar açmış, farklı fikir ve bakış açıları kazandırabilmiştir.

İmamü'l-Harameyn'in birbirini takip eden bu fikrî çizginin iyi bir savunucusu ve güçlü bir halkası olduğunu görmek zor değildir. Bununla birlikte onun düşünce dünyasında Bâkılânî'nin asıl büyük etkiye sahip olduğunu da söyleyebiliriz. Cüveynî, Bâkılânî'nin Kelâm eserlerini çok iyi bildiğini şu sözlerle ifade eder: "*Kâdı Ebû Bekir'in kelâmından on iki bin yaprak ezberleyene kadar ilm-i Kelâm'da tek kelime etmedim.*" (Subkî, 1992: V, 115). Bazı yerlerde onun ibarelerini aynen tekrar etmesi de bu durumu gösteren en güzel örneklerdendir.¹⁰⁵

Bununla birlikte Cüveynî'nin devraldığı ilmî mirası daha ileriye taşıdığına hiç şüphe yoktur. Sadece ana başlıklarıyla belirtmek gerekirse, aklî istidlâl konusunda ortaya koyduğu eleştiriler ve yeni görüşler ile daha sağlam ve üst seviyede bir mantığa yönelmesi, te'vil meselesini güçlü gerekçeler ortaya koyarak sistematize etmesi, Mu'tezilî kelamcı Ebû Hâşim'in zat-sıfat ilişkisine dair teorisi olan ahval nazariyesini tabir yerindeyse sünnilileştirmesi gibi konular

¹⁰⁵ Örneğin Cüveynî'nin *Luma'u'l-Edille* adlı eserinde şöyle bir ifadeyle karşılaşırız:

"ومن جوز صدور خط منظوم على ترتيب معلوم من غير عالم بالخط كان من المعقول خارجا وفي تبه الجهل والجا"

Bu cümlelerin neredeyse aynısı Bâkılânî'nin *el-İnsaf* adlı kitabında da geçmektedir:

"ومن جوز صدور خط معلوم منظوم مرتب من غير عالم بالخط، كان عن المعقول خارجاً، وفي عمل الجهل والجا"

onun özgünlüğünü ortaya koyduğu meselelerdir. Düşünce krizlerinden korkmaması ve görüşlerini değiştirme cesareti ise onun ilim anlayışını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Cüveynî'nin Kelâm tarihine bıraktığı bir diğer ilmî miras da yetiştirdiği öğrencileri olmuştur. Onun talebeleri arasında en parlak makam hiç şüphesiz Ebû Hamid el-Gazzâlî'ninkidir. Gazzâlî'nin İslâm düşüncesinde açmış olduğu çığırda, hocasının etkisi yadsınamaz. Diğer meşhur bir talebesi de Kiyâ el-Herrâsî (504/1110)'dir. Fıkıh, hadîs ve tefsir ilimlerinde eserler vermiş, Cüveynî'nin ölümünden sonra Bağdat Nizâmiye medresesinde müderrislik yapmıştır. Fıkıh alanındaki bilgisiyle tanınan Ebu'l-Muzaffer el-Havâfî (500/1107), *İrşâd*'a şerh yazan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî (511/1117) ve daha çok dılcılığı ile bilinen Ebu'l-Hasen el-Fârisî (529/1135) de, İmamü'l-Harameyn'in de meşhur talebeleri arasında yer almaktadır.

Son olarak Cüveynî'nin, İslâm düşüncesinin en hareketli dönemlerinden birinde aktif rol almış, etkili bir âlim olduğunu, görüşlerinin ve yaklaşım tarzının bugün için de bir ilham kaynağı olabileceğini belirtmek istiyoruz.

Kaynakça

- Ahmed b. Abdülatif b. Abdullah, (1993). *Menhecu İmâmi'l-Harameyn*, Riyad.
- Bâkılânî, Ebû Bekir, (2000). *el-İnsaf*, Kahire.
- Bausani, Alessandro, (2007). Selçuklu Döneminde Din, çev. Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Ün.İlh.Fak.Der.*; XI/2, ss. 441-465.
- Bedevi, Abdurrahman, (1979). *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâlî, (1997). *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, Beyrut.
- Cüveynî, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*, (1969). İskenderiye.
- Cüveynî, (1987). *Luma'u'l-Edille fî kavâ'idi akaidi ehli's-sünne ve'l-cemaa*, Beyrut.
- Cüveynî, (1950). *el-İrşâd ila kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikad*, Kâhire.
- Ebu Zehra, Muhammed, (1986). *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara.
- Ertuğrul, Ali, (2002). Büyük Selçuklu Devletinde Mihver bir Şahsiyet: Nizâmu'l-Mülk, *Yeni Türkiye Dergisi*, yıl:8, sayı:46.
- Gözübenli, Beşir, (1993). Cüveynî, Rüknu'l-İslâm, *DİA*, VIII, 144.
- Hamevî, Yakut, (trs.). *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

- İbn Asâkir ed-Dimeşkî, (1984). *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, Beyrut.
- İbn Asâkir, (1998). *Tarihu Dimeşk*, Beyrut.
- İbn Haldun (1983). *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul.
- İbn Hallikân, (1948). *Vefeyâtü'l-A'yân*, Kâhire.
- İbn Kesîr, (1987). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut.
- İbn Neccâr, (1997). *Zeylu Târîhi Bağdâd*, Beyrut.
- İbn Receb, (2005). *Zeylu Tabakâti'l-Hanâbile*, Riyad.
- İbnü'l-Emîr, (2010). *el-Kâmil fî Usûli'd-Din fî İhtisârî's-Şâmil fî Usûli'd-Din*, tah. Cemal Abdünnâsır Abdülmün'im, Kahire.
- İbnü'l-Esîr, (1979). *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut.
- İzmirli İsmail Hakkı, (1928). İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî bin el-Cüveynî, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, (9), İstanbul.
- Kara, Seyfullah, (2007). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul.
- Kâtip Çelebi, (2006). *Keşfu'z-Zunûn*, Dimeşk.
- Köymen, Mehmet Altay, (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, Ankara.
- Makdisi, George, (2004). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı-* çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul.
- Memiş, Murat, (2009). Eş'ariliğe Yaptığı Katkılar Bakımından Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kelam Araştırmaları*, 7:1 (Ocak), ss.97-120.
- Özler, Mevlüt, (2001). Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bidate Lanet Kampanyası, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler-II*, Konya.
- Safedî, Ebü's-Safâ, (1993). *el-Vâfi bi'l-Vefiyyât*, Beyrut.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim, (1988). *el-Ensâb*, Beyrut.
- Subkî, Tâceddin, (1992). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Kâhire.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, (2005). *Dîvân*, Beyrut.
- Yavuz, Yusuf Şevki, (1989). *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, *DİA*, II, 258.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (1993). *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Beyrut.

Zehebî, (1994). *Tarihu'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, Beyrut.

Zirikli, Hayreddin, (1997). *el-A'lâm: kamusu teracimi li-eşheri'r-rical ve'n-nisa*, Beyrut.